№ 99: БАЧИТИ ЗОРІ

«Повільна літературна допомога»: творчість під час війни

ОЛЕГ КОЦАРЕВ

31 СІЧНЯ 2023

Коли стається катастрофа, коли вона триває і катує маленьку громаду чи величезну країну, людські потреби спрощуються та архаїзуються. Так кажуть і пишуть. Але, як і в інших вимірах нашого непростого, неоднозначного світу, тут теж — не без парадоксів. Один із них — неочікуване підвищення уваги до творчості, зокрема до літератури. Люди починають і читати, і писати більше.

Фото: Ioann-Mark Kuznietsov

Цей феномен я вже спостерігав у 2014–2015 роках. Тоді «вибухнуло» ціле гроно нових книжок і літературних проєктів, глядачі переповнювали події в книгарнях і на літературних фестивалях, скрізь точилися дискусії… А втім, Майдан і перший етап російсько-української війни були все ж таки збуреннями географічно більш-менш локалізованими. Вони не до самих підвалин струшували життя кожного українського міста чи села. За певної внутрішньої наполегливості можна було навіть зовсім не помічати, що відбувається. Мені розповідали про чоловіка, котрий влітку 2015-го не міг зрозуміти, чому не продаються залізничні квитки до міста Донецька.

Нині, у 2022-2023-му (як незвично й прикро дописувати двадцять третій до двадцять другого…), все інакше. Війну відчули всі. Цілою Україною лунають сумні мелодії похоронів загиблих військових і цивільних, котяться хвилі патріотизму і солідарності, дирчать генератори у від'єднаних від електрики районах через ворожі удари по енергетичній інфраструктурі. У цій новій реальності справді чимало спрощення чи навіть здичавіння — від черг за певними товарами, спровокованих чутками, до доносів на будинки, де менше відключають світло. Але тут-таки парадоксально знову зростає інтерес до творчості.

Моя знайома працює в бібліотеці в передмісті Києва. У лютому-березні це містечко зазнало обстрілів, але йому пощастило не потрапити в окупацію: росіяни не змогли сюди дійти. Тому після перемоги в битві за Київ тут не довелося збирати сотні загиблих по вулицях, домівках чи імпровізованих похованнях, не було потрібно провадити радикальні відновлення чи перебудови. От і бібліотека відкрилася невдовзі після відступу ворожих військ. На подив приятельки, туди відразу пішли численні читачі, значно більше, ніж до 24 лютого. Щось подібне кажуть і, наприклад, закарпатські бібліотекарі. Зрештою, я сам, виступаючи на поетичному вечорі в одній із бібліотек Ужгорода, щиро здивувався, побачивши повну залу глядачів-слухачів. А зайшовши пару місяців тому до київської книгарні, із якою «приятелюю», виявив, що там елементарно не встигають пакувати онлайн-замовлення, а паралельно приймають активних «фізичних» відвідувачів.

Отже, попри всю несприятливість обставин, люди саме тепер потребують літератури. І письменники не відстають. Я навіть не намагаюся відстежити всі новинки бодай основних видавництв (і це ще з поправкою на утруднення в роботі друкарень!). А потоку поезії в соціальних мережах вистачило б уже, певно, на десяток антологій.

Спокуси Томаса Манна

Коли живеш у воєнні часи, твоя трагедія може здаватися безпрецедентною та невимовною. Проте, на превеликий жаль, світова історія сповнена таких жахіть, і якщо поглянути на досвід минулого, то наші страждання виявляються доволі типовими, хоча від цього й не менш страшними.

Під час воєн написано чимало книжок, що в історії літератури вважаються визначними. Книжок дуже різних.

Погляньмо, до прикладу, на один із ключових романів XX століття — «Доктор Фаустус» Томаса Манна. Він побудований як біографія вигаданого німецького композитора Адріана Леверкюна (його можна сприймати як збірний образ митця-модерніста, хоча, скажімо, Арнольд Шонберг впізнавав у Леверкюні деякі свої риси й обурювався з цього приводу) — блискучого, вигадливого, а водночас дивовижно холодного й іронічно-стриманого. Сам він пов'язує становлення і злет своєї творчості з «фаустівською» угодою із силами зла. На тлі особистого творчого тріумфу й життєвої трагедії Леверкюна Німеччина сповзає у прірву нацизму, а потім і Другої світової. Біограф композитора закінчує працю в останні дні війни та розмірковує про покарання й покаяння свого народу.

Томас Манн розпочав роман у 1943-му, в абсолютно скажених обставинах. Усупереч цим обставинам, усупереч власному сюжету, «Доктор Фаустус» звучить спокійно і зважено, подекуди навіть світло, занурює читача в музичні, культурні, філософські подробиці. На тлі катастроф роман парадоксальним чином утверджує відмову від спокуси (дозволю тут собі не йти за поширеною традицією політично «лівого» трактування книжки). Спокуси цілковитого ігнорування добра у мистецтві: Леверкюн — складна і неоднозначна постать, а не «негативний герой». Спокуси погорди: як з боку інтелектуалів і «еліт», так і з боку «посередності». Спокуси ідеї національної винятковості, що з неї за сприятливих умов проростає дикість і жорстокість нацизму. Спокуси війни як «простого» розв'язання заплутаних питань чи «освіження» занадто задушливої суспільної атмосфери.

Ефект об'ємності й універсалізму, вишуканий стиль (і смачний переклад Євгена Поповича), багатозначна й багатошарова інтелектуальність — завдяки цьому «Доктор Фаустус» спонукає до роздумів і рівноваги. А отже, підтримує, дає опертя. Це я відчув особливо добре, коли в перший тиждень повномасштабної війни, евакуювавшись із родиною з Бучі, знайшов у бібліотеці доброї людини, яка дала нам притулок, цю книжку та взявся її читати. Думаю, писання «Доктора Фаустуса» теж було для Манна внутрішньою підтримкою.

Світлий ескапізм

Друга книжка, яку я хочу згадати, так само написана під час Другої світової війни. Вона належить до класики чеської літератури, а українською вийшла зовсім нещодавно (переклала Ірина Забіяка). Це роман «Сатурнін» Зденєка Їротки.

Веселий і життєствердний твір розповідає про дивовижного слугу на прізвище Сатурнін, який влаштовує своєму дещо пасивному й заблукалому господарю цікаве й небанальне життя, але також не забуває дбати про відновлення справедливості. «Сатурнін» став ностальгійним і водночас іронічним спогадом про «золоту» міжвоєнну добу Чехословаччини, 1920–1930-ті роки, коли серйозною екзистенційною проблемою могло видаватися вимушене спілкування з тітонькою, котра славиться важкою вдачею. Часи, коли люди могли перейматися не фізичним виживанням, а кумедними дрібничками та дурничками.

Сонячну книжку, позначену, як кажуть критики, «англійським» гумором, Зденєк Їротка писав 1942 року. Чехія тоді була окупована Німеччиною, і хоча ця окупація не супроводжувалася тотальними битвами та руйнуваннями, як, скажімо, в нашому Бахмуті, чеське суспільство зазнало добрячого терору, тривала боротьба антинацистського підпілля, союзники завдавали

ударів з повітря. Розповідають, що Їротка мав змогу писати лише вночі — день доводилося присвячувати практичнішим справам. Але чеська ніч, за розпорядженням окупантів, мусила бути цілковито темною. Діяв режим світломаскування, вікна забороняли освітлювати, порушникам «світили» серйозні санкції. Отож, письменнику не залишалося нічого іншого, як творити у ванній, де вогник його свічки залишався непомітним з вулиці.

Неперечний збіг обставин: текст, який відволікав свого автора від жахіть війни й окупації та був квіткою індивідуального ескапізму, став у певному сенсі символом епохи, класичною розрадою для не одного покоління чеських читачів і читачок.

Все можна виправдати високою метою?

Два згадані вище романи можна в стосунку до війни назвати (хай і перебільшено та схематизовано) іносказаннями, відволіканнями чи заспокоєннями. Натомість у третій книжці авторові, читачам і ліричним героям доводиться глядіти в обличчя катастрофічної реальності якнайпряміше. Відчувати увесь біль і жах на живо. Називати речі своїми іменами — але й образно їх пересомислювати, перетворювати, зрештою, переназивати. Це поетична збірка Павла Тичини «Замість сонетів і октав» (авторська назва, відповідно до тодішніх лінгвістичних норм — «Замісць сонетів і октав»), видана 1920 року, а написана здебільшого у 1918–1919-му, тобто в роки українських Визвольних змагань.

Поет Павло Тичина був ззовні тихою, спокійною людиною без особливо бурхливих подій у біографії. Та внутрішньо ця постать трагічно-суперечлива і драматична. Достатньо подумати про його вимушену колаборацію з радянським режимом, про ідейні метання між християнством і соціалізмом, естетичні метання між авангардом і неоромантикою та символізмом, про самоцензуру й самообмеження у письмі та вимушену належність до радянських номенклатурних кіл. Проте 1918–1920 роки були ще часом, коли Тичина мав змогу і сміливість писати відносно вільно.

Визвольні змагання й узагалі тогочасні бойові дії та суспільні реалії були, звісно, багатими на подвиги, самопожертву, ідеалізм, але точились у вкрай депресивних умовах: величезний розкол суспільства, виснаження та деморалізація (зокрема як спадок Першої світової війни), некерованість озброєних революційних мас (наслідком чого ставали, між іншим, і такі темні плями на прапорі УНР, як Проскурівський погром), то брак, то фрагментарність підтримки зовнішніх союзників. Коли дивишся на це, розумієш: попри весь трагізм війни нинішньої, ми в неї ввійшли все-таки за легших обставин.

Тичинине поетичне бачення війни кінця 1910-х років на території України — це насамперед жах дегуманізації.

> *Стріляють серце, стріляють душу — нічого їм не жаль.*
> *...Сіло собі край вікна, засунуло пучечку і рота, маму визирає. А мати лежить посеред улиці з півхунтом хліба у руці...*
> *Над двадцятим віком кукіль та Парсифаль.*

І не дивно, що далі виникає — пошук противаги цій дегуманізації:

> *— Одягайсь на розстріл! — крикнув хтось і постукав двері.*
> *Я прокинувся. Вітер розчинив вікно. Зеленіло й добрішало небо. А над усім містом величезний рояль грав...*
> *І зрозумів я — настав Великдень.*

Препаруючи у віршах події, свідком яких був, Тичина очікувано, хай і досить обережно, прийшов до заперечення, глибокого скепсису стосовно радикалізму, силової одержимості. Це вкрай важливо, якщо згадати попередні вірші Тичини, повні ентузіазму щодо революції, а також вірші пізніші, де теж є ентузіазм — але вже вимучений під пильним і гострим поглядом Великого Брата.

> *Місто в мальованих плакатах: людина людину коле.*
> *Читаємо списки розстріляних і дивуємось, що на провінції погроми.*
> *Все можна виправдати високою метою — та тільки не порожнечу душі.*

Або:

> *Існову беремо євангеліє, філософів, поетів. Людина, що казала: убивати гріх! — на ранок з простреленою головою. Й собаки за тіло на смітнику гризуться.*
> *Лежи, не прокидайся, моя мати!*
> *Велика ідея потребує жертв. Але хіба то є жертва, коли звір звіра їсть?*
> *— не прокидайся, мати...*
> *Жорстокий естетизме! — й коли ти перестанеш любувати з перерізаного горла? —*
> *Звір звіра їсть.*

Я багато разів перечитував «Замість сонетів і октав», дослухався до цих віршів — і рядки про «жорстокий естетизм» не схильний сприймати прямолінійно. Скоріше як своєрідне самозаперечення. Адже Тичина змальовує страшні картини своєї доби з дуже виразним

естетизмом, із вибагливим формалізмом. Не треба думати, що естетство — неодмінно «любування з перерізаного горла», цинізм тощо. Мені здається, у «Замість сонетів і октав» воно пом'якшує нестерпність біди, віднаходить у безвиході, нестерпності, смерті бодай відблиски, сліди краси, добра, надії, життя.

Література (і читання, і письмо) в часи такої катастрофи, як та, що випала нині на нашу долю, здатна якоюсь мірою психологічно підтримати людину, трохи відволікти чи розрадити, допомогти їй осмислити своє становище. Вона також фіксує певні події, подробиці, дух часу, тобто виконує «літописну», а іноді й документальну функцію. І, звісно, рефлексує про загальні, масштабні тенденції в житті людей, світу. Чи вирішальні ці чесноти в момент війни? Навряд. Чи було б гірше, якби такої «повільної літературної допомоги» ми не мали? Безумовно.

ОЛЕГ КОЦАРЕВ 31 СІЧНЯ 2023

Warning: count(): Parameter must be an array or an object that implements Countable in **/home/kairosbo/verbum.com.ua/www/wp-includes/post-template.php** on line **284**